

SUŽIVOT JEVREJA I MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI

PRIMJERI TOLERANCIJE OD 16. STOLJEĆA DO DANAS



Izdavač

El-Kalem — izdavački centar Rijasete Islamske zajednice u BiH,
Gazi Husrev-begova 56a, 71.000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

www.elkalem.ba

Prvo izdanje. 2021 © Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Sva izdavačka i autorska prava zadržana! Nijedan dio ove knjige ne može biti iznova objavljen, u bilo kojem obliku i na bilo koji način, uključujući fotokopiranje, bez prethodnog pismenog odobrenja izdavača, osim u svrhe kritičkih članaka i osvrtu u kojima je dozvoljeno navoditi kraće odlomke. Također nije dozvoljeno pohranjivanje u elektronske baze podataka i objavljivanje djela na internetu od trećih lica.

Za izdavača

Mesud Smajić

Priredivačica i urednica

Dževada Šuško

Redakcija

Sedad Bešlija, Univerzitet u Sarajevu — Institut za historiju

Adnan Kadrić, Univerzitet u Sarajevu — Orijentalni institut

David Kamhi, Jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini

Elma Softić-Kaunitz, Jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini

Dževada Šuško, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini

Lektura Emina Kamenarević

Dizajn korice Eldin Mehmedović

Štampa Dobra knjiga, Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.647.5 (497.6=163.43=114.16) "15/20" (082)

SUŽIVOT Jevreja i Muslimana u Bosni i Hercegovini :
primjeri tolerancije od 16. stoljeća do danas /
[priredivačica i urednica Dževada Šuško]. - Sarajevo :
El-Kalem, 2021. - 261 str. : ilustr. ; 24 cm

Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-23-571-9

COBISS.BH-ID 45751302

SUŽIVOT JEVREJA I MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI

PRIMJERI TOLERANCIJE OD 16. STOLJEĆA DO DANAS



Sarajevo, 2021.

Sadržaj

Uvod

Bosna i Hercegovina — zemlja koja stoljećima svjedoči zajedničko življenje jevreja i muslimana	9
---	---

David Kamhi

Neki aspekti zajedničkog života jevreja i muslimana od Medine preko Endelusa, Osmanske Imperije do Bosne i Hercegovine.....	19
--	----

Enes Karić

Mitovi i protumitovi o jevrejima u Osmanskoj Imperiji.....	49
--	----

Aladin Husić

O sarajevskim Jevrejima i njihovom društvenom položaju.....	59
---	----

Adnan Kadrić i Emir Mehmedović

Sarajevski purim u kontekstu klasičnog <i>kefalet-sistema</i> i jedinstvene predstavničke strukture jevrejske zajednice u Osmanskom Carstvu polovinom 19. stoljeća	77
--	----

David Kamhi

Rav Moše Danon i Ruždi-paša — Sarajevski purim i <i>Sarajevska megila</i>	103
---	-----

Carl Bethke i Dževada Šuško

Percepcija Jevreja u bošnjačkoj štampi u periodu od 1878. do 1914.	131
---	-----

Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović

Komšiluk u teoriji i praksi: doprinos muslimana spašavanju
Jevreja u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata 157

Marko A. Hoare

Suživot i saradnja između jevreja i muslimana
u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata 195

Pogled u budućnost

Jakob Finci 215
Husein ef. Kavazović 219

Usmena predanja 223

Fotografije 229

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori 237

Objavljeni izvori 238

Štampa 239

Knjige 240

Članci 246

Intervjui 253

Sadržaji sa interneta 253

Biografije autora 255

Riječ zahvale 263

*Budi takav insan kakvog bi ljudi voljeli
pokraj sebe u trenutku najveće nevolje.*

Hafiz

Bosna i Hercegovina — zemlja koja stoljećima svjedoči zajedničko življenje jevreja i muslimana

Neki kažu da riječ *suživot* ne obuhvata širinu i dubinu zajedništva naroda u Bosni i Hercegovini. Odbijaju također izraze *koegzistencija* ili *tolerancija* upotrijebljene u kontekstu Bosne i Hercegovine. Možda je izraz *zajednički život* ili *dijeljenje zajedničkog teritorijalnog, društvenog, ekonomskog i kulturnog prostora* prikladniji naziv za ono o čemu je trinaest autora, jevrejskih, muslimanskih i kršćanskih, istraživalo i pisalo a što objavljujemo u ovoj publikaciji. Kako god, iskren čitalac i dobar poznavalac Bosne i Hercegovine ovo će potvrditi.

Bez obzira na to koji naziv odabrali za postojanje i život jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini, to zajedništvo i prijateljstvo nije nametnuto niti vještačko, ono je autohtono. Jevreji i muslimani su kao i katolici i pravoslavci autohtoni stanovnici Bosne i Hercegovine koji su stoljećima živjeli u miru. Ne stoji tvrdnja da se stalno ratovalo, da je mržnja stalno prisutna i da se samo čeka prilika kad će bure baruta eksplodirati. Taj narativ je vještački, konstruiran je u nacionalističkim krugovima i upotrijebljen za ideološke ciljeve. Koliko god bilo nasrtaja na Bosnu i Hercegovinu kao državu ali i kao zemlju koja baštini *suživot*, još više treba govoriti i pisati o zajedničkom naslijeđu i zajedničkim vrijednostima.

Publikacija pred vama potvrđuje ono što Bosna i Hercegovina jest – zemlja koja više od pet stoljeća svjedoči kontinuitet

zajedničkog življenja jevreja i muslimana. Prisustvo jevreja u muslimanskim zajednicama datira još od prve zajednice muslimana u Medini. Poslanik Muhammed, alejhisselam, izričito je zaštitio prava jevreja Medinskom poveljom. Muslimani u Bosni i Hercegovini, svjesno ili nesvjesno, drže se tih načela i nastavljaju tradiciju zajedništva. Na tom osnovu su Sefardi, jevreji koji su proganjani iz Španije za vrijeme rekonkviste, prihvaćeni u Bosni početkom 16. stoljeća. Neke predaje o starim Bošnjanima, bilo da su oni katolici, pravoslavci ili muslimani, kažu da, ako oni u osnovi ne bi bili doboćudni i otvoreni prema drugome i drukčijem, ne bi ni jevreji bili tako dobro prihvaćeni. Uglavnom, od početka 16. stoljeća uspostavljena je jevrejska sefardska zajednica, postepeno su otvarane sinagoge i Jevreji su se bavili raznim poslovima i udomaćili kao i ostali starosjedićki narodi. Bosna i Hercegovina je bila, kako tvrdi Muhammed Nezirović, rasadnik rabina i hahama koja je davala rabine cijeloj Evropi pa je Sarajevo dobilo naziv *Jerušalajm ketana* (Mali Jerusalem).

Ovom publikacijom se posebno sjećamo kobne 1819. godine kad su sarajevski muslimani spasili svoje komšije jevreje od samovolje, nepravde i zatočeništva Mehmed Ruždi-paše. Naime, 1819. Mehmed Ruždi-paša pokušao je od uglednih sarajevskih jevreja na čelu s rabinom Moše Danonom iznuditi veći iznos novca, pa ih je zatvorio i zaprijetio smrtnom kaznom. Međutim, oko 250 najuglednijih muslimana potpisalo je izjavu da se zatočena skupina jevreja oslobodi. Muslimani Sarajeva oslobodili su svoje komšije jevreje i optužili Ruždi-pašu kod sultana. Zbog svih nezakonitih radnji Ruždi-paša je svrgnut sa svakog položaja i otpavljen u progonstvo. Od tada sefardska zajednica obilježava *Purim di Saraj* ili Sarajevski purim, to jest oslobađanje Jevreja.

To nije jedini primjer građanske hrabrosti i moralne odgovornosti. U izrazito teškim vremenima Drugog svjetskog rata spašavali su bosanski muslimani svoje komšije jevreje od holokausta i pisali peticije i rezolucije protiv govora mržnje i nasilja, a radi očuvanja mira, sigurnosti i zajedničkog života. Bosanski

muslimani ne samo da su osudili ubijanja, pljačke i deportiranja Jevreja nego Srba i Roma. Valjalo je za vrijeme fašističkog režima imati smjelosti suprotstaviti se vlastima. Upozorili su u rezolucijama i na zločine četnika nad nezaštićenim bošnjačkim stanovništvom i zahtijevali sigurnost i pravdu za sve ljude neovisno o njihovoj etničkoj, rasnoj i religijskoj pripadnosti. Zatim priča Derviša Korkuta koji je spasio Hagadu, knjigu koja je simbol jevrejskog identiteta u Bosni i Hercegovini. Dan danas u Yad Vashemu, u Aleji pravednih u Jerusalemu, stoje imena hrabrih bosanskih muslimana koji su se solidarizirali s bosanskim jevrejima i spašavali njihove živote. A za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini 1990-ih godina jevrejska je zajednica spašavala živote svojih komšija muslimana. Ideja o Sarajevu kao evropskom Jerusalemu i dalje je živa. Tome svjedoči historija i sadašnjost. Tome svjedoči svakodnevica Bosne i Hercegovine.

Vođeni odlučnošću u suprotstavljanju nasilju i afirmiranju mira i zajedništva, poglavari Islamske zajednice i Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini, reisul-ulema Husein Kavazović i Jakob Finci, potpisali su Sporazum o obilježavanju “Suživota jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini: 200 godina od Sarajevskog purima”. Ova publikacija je nastavak te saradnje. Namjera je, na primjerima kroz historiju od 500 godina, pokazati dobrosusjedske odnose muslimana i jevreja u Bosni i Hercegovini, ali i promovirati taj suživot kao integrativan dio bosansko-hercegovačke kulturne baštine.

Uspjeli smo okupiti vrijedne, predane i afirmirane autore u ovoj publikaciji. Svi oni, svojim istraživanjima i radovima, svjedoči su zajedničkog života jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini, te ličnim primjerom stoje iza univerzalne vrijednosti istine, pravde, suživota i mira.

Među autorima je David Kamhi, sarajevski Jevrej koji je potomak jednog od zarobljenih Jevreja iz 1819. godine. Bila mi je čast saradivati s profesorom Kamhijem, od kojeg sam mnogo naučila u protekloj godini, otkada smo se redovno družili formalno u okviru Naučnog odbora ove konferencije, zatim

u okviru redakcije, ali i neformalno, uz čaj u mojoj kancelariji. Profesor Kamhi napisao je dva poglavlja. Prvi rad daje širok historijski pregled suživota jevreja i muslimana od prve zajednice muslimana u Medini, zatim u Andaluziji, odakle potječe njegova porodica, te u Osmanskom Carstvu i u Bosni i Hercegovini. On obrađuje aspekte iz višestoljetnog zajedničkog života muslimana i jevreja u multietničkoj i multikonfesionalnoj Bosni i Hercegovini. Drugo Kamhijevo poglavlje govori o ličnostima poput Rav Moše Danona i Ruždi-paše, te o “Sarajevskom purimu” kao svjedočanstvu suživota. Profesor Kamhi, nažalost, nije doživio publiciranje ove knjige. Napustio nas je 12. marta ove godine.

Rad akademika Enesa Karića, redovnog profesora na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, autora, književnika, prevodioca Kur’ana Časnog i neumornog zagovornika zajedništva u svakom pogledu, esejističke je naravi i daje teološku notu ovoj primarno historijskoj publikaciji. Karićev rad “Mitovi i kontramitovi o jevrejima u Osmanskoj Imperiji” premošćuje prethodno poglavlje Davida Kamhija i uvodno je poglavlje u historijski period Osmanskog Carstva koje je vladalo Bosnom više od 400 godina. Dok se progon jevreja i muslimana odvijao na tlu Piri-nejskog poluotoka, Osmanlije su prihvatale izbjeglice i progone. Jedan dio jevrejske zajednice, Sefardi, nastanili su se u Bosni i od tada, početka 16. stoljeća, dio su stanovništva Bosne i Hercegovine.

Aladin Husić, istraživač, osmanist, autor više radova o historiji Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću, naučni savjetnik u Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu i predavač na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, obradio je pitanje društvenog položaja Jevreja na primjeru Sarajeva. Husić daje kritički osvrt na društveni položaj sarajevskih Jevreja. Njegov rad se zasniva na izvorima koji pokazuju da su jevreji bili dobro pozicionirana zajednica u Sarajevu te da su zajedno s muslimanima i drugim vjerskim zajednicama prolazili kroz razne faze i izazove društveno-političkih zbivanja.

Adnan Kadrić i Emir Mehmedović pojasnili su pravni sistem i specifičnost kefalet-sistema, odnosno unificiranog organiziranja jevrejske zajednice unutar predstavničkog multikonfesionalnog društveno-političkog sistema Osmanskog Carstva. Ovo poglavlje omogućava bolje razumijevanje uloge jevrejskih zastupnika u predstavničkim tijelima Bosanskog vilajeta u kojem se odvijao događaj koji je kasnije nazvan Sarajevski purim. Adnan Kadrić je direktor Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, afirmiran osmanist i poznavalac kulturne historije Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Koautor Emir Mehmedović doktor je pravnih nauka koji se akademski bavi istraživanjem pravnog sistema Osmanskog Carstva te etničko-konfesionalnog zastupanja u predstavničkim i drugim organima Osmanske Države. Ovim poglavljem pojašnjen je pravni okvir u kojem se 1819. godine desio Sarajevski purim. O glavnim ulogama, ličnostima, samom događaju i implikacijama piše David Kamhi, kojeg smo već predstavili.

S 19. stoljećem približavamo se i kraju vladavine Osmanskog Carstva. Godine 1878. tadašnje će velesile na Berlinskom kongresu odlučiti da će Bosnom upravljati Austro-Ugarska Carevina. S novim političkim, društvenim i ekonomskim sistemom, te uključivanjem Bosne u nove granice Austro-Ugarske, odvijale su se važne i velike promjene za sve stanovnike, posebice za jevrejsku zajednicu. Iz istočne Evrope, odnosno iz dijelova kojim vlada Austro-Ugarska, doseljavaju se Jevreji aškenazi. Poglavlje autora Carla Bethke i Dževade Šuško govore o toj promjeni i tim “strancima” i načinu na koji su ih sami već udomaćeni Jevreji sefardi posmatrali i doživljavali. U užem fokusu toga poglavlja jest percepcija Jevreja u tadašnjoj bošnjačkoj štampi te načinu na koji ona tretira jevrejsko pitanje, koje je krajem 19. i početkom 20. stoljeća u drugim dijelovima Evrope obilježeno izrazito negativnim konotacijama. Carl Bethke je vanredni profesor historije na Humboldt univerzitetu u Berlinu i autor više knjiga i radova o austrougarskom periodu, a Dževada Šuško je u svojoj doktorskoj di-

sertaciji obradila austrougarski period u Bosni i Hercegovini i akademski se bavi studijama susreta muslimana i drugih pripadnika vjerskih zajednica.

S austrougarskim periodom ulazimo u 20. stoljeće, a jedan od stravičnih i teških perioda pogotovo za jevrejsku zajednicu jest Drugi svjetski rat. Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, oboje istraživači, naučnici i saradnici na Institutu za kulturalne studije i historiju teatra Austrijske akademije nauka, te autori nekoliko knjiga koje se bave holokaustom u Bosni i Hercegovini, napisali su poglavlje koje sadrži svjedočenja o suživotu i spašavanju komšija Jevreja. Autori opisuju kako su od mnogih građana, tako i od muslimana – od javnih i istaknutih ličnosti, određenog broja pripadnika ulemanskog i trgovačkog staleža, muslimana ilegalaca, simpatizera i pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta, pa do velikog broja *običnih* ljudi iz komšiluka – bile poduzete brojne i značajne aktivnosti kojima je dat doprinos spašavanju njihovih prijatelja, komšija i drugih sugrađana. Takvi akti humanosti zabilježeni su u gradovima i mjestima širom Bosne i Hercegovine.

Marko Hoare, historičar, afirmiran autor i dobar poznavalac historijskih prilika u Bosni i Hercegovini, također obrađuje period Drugog svjetskog rata. U svom poglavlju on analizira dimenzije genocida i progona izvršenih nad jevrejima i muslimanima u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata, s historijskim osvrtom na mirni suživot između dva naroda. Pokazuje kako su genocid i progon različito utjecali na svaki narod, kako su genocid i progon ovih dviju grupa bili povezani te kako su ova dva naroda reagirala i pružala otpor.

Završavamo ovu publikaciju s pogledom u budućnost i pitanjem: “Kakve su perspektive jevrejsko-muslimanskih odnosa?” O toj perspektivi govore Husein Kavazović, reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, i Jakob Finci, predsjednik Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Radovi, teme i životne priče navedene u poglavljima upotrijebili smo dokumentima i fotografijama da bismo čitaocima

ponudili i vizuelnu notu te zaokružili smisao i poruku ove publikacije afirmacijom suživota jevreja i muslimana i, najzad, događaje i priče o tome sačuvali od zaborava.

Pokazali smo da suživot u Bosni i Hercegovini nije potrebno uljepšavati posebnim riječima jer je on stvarnost Bosne i Hercegovine. Ovo izdanje svjedoči o suživotu jevreja i muslimana, ali s njime ta svjedočenja ne treba da budu završena. Treba da slijede izdanja koja će nanovo svjedočiti o suživotu i drugih vjerskih zajednica i naroda u Bosni i Hercegovini.

Na kraju, treba dodati i napomenu tehničke, odnosno jezičke prirode: u skladu s pravopisom bosanskoga jezika, imenica *jevrej/Jevrej* u ovoj publikaciji pisana je dvojako: malim početnim slovom onda kad označava pripadnika religije, a velikim početnim slovom onda kad označava pripadnika naroda. Također, leksema *jevrej* sve do 19. stoljeća u Osmanskom Carstvu uglavnom je označavala vjersku pripadnost, pa je u tome kontekstu u ovoj publikaciji načelno pisana malim početnim slovom. Nakon 20. stoljeća semantika ove lekseme proširena je i na nacionalnu pripadnost te pri njezinu pisanja počinje upotreba i velikog početnog slova.

Dževada Šuško,
urednica